

ARZU KƏRİMLİ ROMAN
BSU magistrantı
Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Bakı şəhəri, S.Rüstəm küç., 33.
E-mail: arzukrimli@gmail.com

NİTQ ETİKETLƏRİNİN MÜXTƏLİF EMOSİONAL EKSPRESSİV ÜNSİYYƏT SİTUASIYALARINDA İSTİFADƏ OLUNMASI

Açar sözlər: nitq etiketləri, ünsiyyət, emosional, ekspressiv, milli-etnik, cənab, xanım, təşəkkür, jest, mimika

Keywords: speech etiquette, communication, emotional, expressive, national-ethnic, Mr., Mrs., thanks, gesture, facial expression

Ключевые слова: речевой этикет, общение, эмоциональный, экспрессивный, национально-этнический, господин, госпожа, благодарность, жест, выражение лица

Məlumdur ki, nitq ünsiyyət zamanı ortaya çıxan prosesdir. Ünsiyyət isə tərəf müqabilləri ilə danışıq zamanı meydana gəlir. Nitqin düzgün, dəqiq, universal, dolğun, əhatəli olması üçün onu inkişaf etdirmək lazımdır. Bunun əldə edilməsi məqsədilə təməl ailədə qoyulmalı, məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən başlayaraq isə inkişaf etdirilməlidir. Məktəblərdə adətən bu yük dil və ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə düşür, ancaq bu, fikrimizcə, yanlışdır. Nitq inkişafı problemi ilə bütün fənn müəllimləri məşğul olmalıdır ki, effektiv nəticə əldə edilə bilsin.

Ünsiyyət zamanı digər bir mühüm cəhət qarşılıqlı münasibətlər və anlaşmadır. Bu cəhətlər bir sistem kimi nitq mədəniyyəti daxilində öyrənilir. Həmçinin, nitq etiketləri də bu sistemin tərkib hissəsidir. “Məlumdur ki, hər bir xalqın dilində onun milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına uyğun müraciət, görüşmə, ayrılma, təbrik və s. formalar, ifadələr mövcuddur ki, onlara nitq etiketləri, yaxud yarlıqlar deyilir” [2.13]. Etiket sözü fransız mənşəlidir və ünsiyyət zamanı nitq etiketlərinə əməl etmək mədəniyyətin, xüsusən, nitq mədəniyyətinin göstəricisidir. Nitq etiketlərinə müraciət, görüşmə, ayrılma, təbrik, alqış, qarğış və s. kimi etiketləri aid etmək olar. Bunlar hər biri ayrılıqda müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir.

Nitq etiketləri vasitəsilə fikir sadəcə ifadə edilmir, həm də fikir yaradılır və formalaşdırılır. Həmçinin, onlar nitqin ayrı-ayrı hissələri, vahidləri və parçalarıdır.

Qeyd etdik ki, ünsiyyət tərəflərin qarşılıqlı fikir mübadiləsi zamanı meydana çıxır və onun etik səviyyədə qurulması birbaşa nitq etiketləri hesabına baş verir. “Nitq etiketi hər bir cəmiyyətin nitq davranışı formulları, ünsiyyət stereotipləridir” [4.59]. Ünsiyyət müxtəlif tərzlərdə təzahür edə bilər. Jestlər və mimikalar bu təzahürün göstəricisidir, həmçinin bunlar – jest və mimikalar ünsiyyət prosesinin təşkil edilməsində ən geniş istifadə olunan vasitələrdir. Biz hər ünsiyyət prosesində nitq etiketlərinə rast gələsək də, hər ünsiyyətin etiket olmadığını müşahidə edə bilərik.

Nitq etiketlərinə müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında təsadüf edilir. Dilimizdə xalqımızın istifadə etdiyi müraciət, görüş, təbrik, ayrılma və s. zamanı istifadə edilən nitq etiketləri vardır. Bunlar gündəlik həyatımızda qarşılaşdığımız müxtəlif situasiyalarla çox bağlıdır. Nitq etiketləri situasiyaların düzgün qiymətləndirilməsini, ifadələrin düzgün seçilməsini tələb edir. “Situasiya tipləri rəsmi, qeyri-rəsmi, yarı-rəsmi məqamlarda mövcud olur və onlara tanışlığın dərəcəsi, söhbət iştirakçılarının sosial statusu, təhsili, söhbət iştirakçılarının sayı da təsirini göstərir” [1].

Nitq etiketləri dilimizdə sistem təşkil edir, söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur, istifadə və işlənmə sahəsinə görə müxtəlif növlərə bölünür. Bunlara müraciət, dinləmə, mimika, jestlərdən düzgün və yerində istifadə, söhbətə qoşulma, şad və ya bəd xəbərləri çatdırma, suallara cavab və s. qaydaları aid edə bilərik.

Nitq etiketləri davranışlarımızı əks etdirdiyindən özündə mədəniyyəti, təvazökarlığı, mədəni əxlaq və ünsiyyəti birləşdirməlidir.

Bəzi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, etiketlərin 3 növü vardır: davranış etiketləri, xarici görünüş etiketləri və nitq etiketləri. Bunlar bir-biri ilə sıx əlaqədədir, buna baxmayaraq bir sıra fərqli cəhətləri də mövcuddur.

Davranış etiketləri insanların toplum tərəfindən müxtəlif situasiyalara uyğun olaraq qəbul edilmiş, nümunəvi, standartlara uyğun hesab edilən davranışlarıdır.

Xarici görünüş etiketlərinə zahiri görünüşün əlamətləri olan zövqlü, səliqəli geyim tərz, saç düzümü və s. aiddir.

Nitq etiketləri isə danışq və davranış etiketlərini özündə birləşdirən, toplum tərəfindən müxtəlif nitq situasiyalarında qəbul edilmiş nitq və ünsiyyət davranışını şərtləndirən etik qaydalar sistemindən ibarətdir.

Nitq etiketləri milli və bəşəri hadisədir. Bəşəri hadisədir, ona görə ki, universal dil hadisəsidir və dünya dillərinin hər birinə aiddir. Milli hadisədir, ona görə ki, aid olduğu xalqın milli-etnik dəyərlərini özündə təzahür etdirir.

Nitq etiketləri aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: kontaktyaratma funksiyası, kontativ funksiya, volyuntativ funksiya, apelyativ funksiya və emotiv funksiya.

Kontaktyaratma funksiyası insanların bir-biri ilə münasibət, əlaqə yaratmasına, kontativ funksiya nəzakət anlayışına, müraciətin adlanmasına, volyuntativ funksiya həmsöhbətə iradəni bildirmə, ona təsiretmə funksiyasına, apelyativ funksiya müraciət olunan şəxsin bildirilməsinə, emotiv funksiya isə arzu və duyğuların ifadə edilməsinə, hissələrin, emosiyaların çatdırılmasına xidmət edir.

Nitq etiketləri və onların müxtəlif yaranma situasiyaları ilə bağlı aparılan təhlillər göstərir ki, ünsiyyət etiket formalarının stereotiplərinin seçiminə təsir göstərə bilər. “Etiket ünsiyyət situasiyasını düzgün qiymətləndirməyi və bu situasiya üçün norma hesab edilən müraciətlərin seçilməsini tələb edir” [3.73]. Danışan şəxs ünsiyyət prosesinə uyğun olaraq, müraciət formasını seçir.

Nitq etiketi anlayışı geniş və dar mənalarda başa düşülə bilər. Biz bunu müxtəlif dil səviyyələrində müşayiət edə bilərik.

Nitqdə müraciət şəkilçilərlə deyil, intonasiya ilə yerinə yetirilir. Məsələn, Ülüş (Ülviyyə), Gülü (Gülnar), Xədiş (Xədicə) və s. Belə intonasiya çağırış intonasiyası adlanır.

İctimai yerlərdə yaş qrupu eyni, yaxud yaxın olan tanımadığımız qadınlara – qızlara səmimi şəkildə “bacı”, rəsmi şəkildə “xanım”, kişilərə - oğlanlara “qardaş, qardaşoğlu, bacıoğlu, əmioğlu” və s. kimi müraciət formaları ilə müraciət etmək olar. Rəsmi məkanlarda şəxs adlarının əvvəlinə “cənab”, “hörmətli” sözləri əlavə edilir.

Danışiq dilində müraciət formaları müxtəlif məqamlarda işlənə bilir. Onlara nəzər salaq:

Salamlaşma zamanı “salam; xoş gəlmisiniz; xoş gördük; sabahınız xeyir; axşamınız xeyir” və s. ifadələr işlənilir. Məsələn, Salam, əziz insan, xoş gəlmisən!

Sağollaşma zamanı “hələlik; salamat qalın/qal; sağ ol; xudahafiz; əlvida” və s. bu kimi ifadələr işlənilir. Məsələn, Əlvida, Gülsarı!; Duman, salamaq qal, dağ, salamat qal!

Qarşılama zamanı “xoş gəlmisiniz; həmişə siz gələsiniz; xoş gördük; gelişinizə şadam; qədəmləriniz xoş olsun” və s. ifadələr işlənilir. Məsələn, Xoş gəldiniz, gözümüz yollarda qalmışdı.

Məzəmmət zamanı “nəzakətli olun; sizdən gözləməzdim; bir qədər səmimi olun; səhvini etiraf etməkdən çəkinməyin və s. tərzdə ifadələr işlənilir. Məsələn, Nəzakətli olun, bura sizin eviniz deyil!

Dəvət etmək üçün “buyurun; qonağımız olun; xoş gəlmisiniz” və s. tipli ifadələr işlənilir. Məsələn, Buyurun, keçin.

Xahiş zamanı “xahiş edirəm; zəhmət olmasa; lütfən” və s. ifadələrdən istifadə edilir. Məsələn, Xahiş edirəm qaydalara əməl edin.

Təşəkkür məqamında “təşəkkür edirəm; təşəkkürlər; sağ ol/olun; çox sağ ol/olun” və s. kimi ifadələr işlənə bilər. Məsələn, Məlumat üçün təşəkkür edirəm.

Məmnunluq zamanı “baş üstə; arxayın olun; məmnuniyyətlə; minnətdaram; gözüm üstə” və s. kimi ifadələr işlənilir. Məsələn, Arxayın olun, işiniz həll ediləcək.

Təbrik və arzu-istək məqamında “işiniz avand olsun; salamat qalın; sağlqla qalın; yaxşı yol; xoşbəxt olun” və s. ifadələr işlənə bilər. Məsələn, İşiniz avand olsun, yorulmayasınız.

Razılıq, təskinlik vermək üçün “səbir edin; özünüzü ələ alın; darıxmayın; qismət belə imiş” və s. ifadələrdən istifadə olunur. Məsələn, Səbir edin, hər şey düzələcək.

Vidalaşma zamanı isə biz “sağ olun/ol; salamat qalın/qal; görüşənədək; həmişə şadlığa gələk; əziyyət verdim” və s. kimi ifadələrə rast gəlmək mümkündür.

Bunlara hal-əhval tutan zaman əzizləmə, yalvarış məqsədilə, məsləhət vermək, məsləhəti qəbul etmək üçün, zəng edəndə, telefonla danışanda və s. məqamlar zamanı işlədilən söz və ifadələri aid edərək müxtəlif emosional-ekspressiv nitq situasiyalarında istifadə olunan nitq etiketi – müraciət formalarını geniş və ətraflı tədqiq və təhlil etmək olar. Bu müraciət formaları müəyyən zaman keçdikcə formalaşır və təkmilləşir.

Ümumilikdə deyə bilərik ki, nitq etiketləri ünsiyyət proseslərinin ayrılmaz parçasıdır. Nitqimizdə müraciət zamanı öz ifadəsini, əksini tapır. Müraciət formaları isə müxtəlif emosional-ekspressiv nitq situasiyaları ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, Bakı Universiteti, 2003, 399 səh.
2. Qarayeva H. Azərbaycan dilində nitq etiketlərinin öyrədilməsi məsələləri. Bakı, Təhsil, 1999, 100 səh.
3. Nağıyeva, D.Ə. Nitq etiketləri: Müraciət formaları // Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi: elmi-metodik jurnal, - 2017. №1, - s. 71-75.
4. Vəliyev, T. Nitq etiketlərinin nitq mədəniyyətində yeri və nitqdə rolu // Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi: elmi-metodik jurnal, - 2018. №1, - s. 58-63.

NİTQ ETİKETLƏRİNİN MÜXTƏLİF EMOSİONAL EKSPRESSİV ÜNSİYYƏT SİTUASIYALARINDA İSTİFADƏ OLUNMASI

XÜLASƏ

Kərimli A.

Nitqin mərkəzində ünsiyyət prosesi dayanır. Bu prosesin düzgün qurulması üçün nitqimiz normalara uyğun qurulmalıdır. Bunun üçün dil müəllimləri dərslər zamanı nitqimizi təkmilləşdirməyə çalışmalı, müəyyən tədbirlər görməlidirlər. Ünsiyyət nitq prosesini müəyyən etdiyindən bunu etik normada təsbit etmək üçün nitq etiketlərindən istifadə etməyə ehtiyac var. Nitq etiketləri ilə fikir təkcə ifadə olunmur, həm də yaradılır və formalaşdırılır. O, milli və bəşəri hadisədir. Nitq etiketlərinin müxtəlif funksiyaları vardır. Aparılan təhlillər göstərir ki, ünsiyyət etiket formalarının stereotiplərinin seçiminə təsir göstərə bilər. Bu anlayış müxtəlif dil səviyyələrində geniş və dar mənalarda başa düşülə bilər.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РЕЧЕВЫХ ТЕГОВ В РАЗЛИЧНЫХ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЭКСПРЕССИВНЫХ СИТУАЦИЯХ ОБЩЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Керимли А.

Процесс общения лежит в основе разговора. Чтобы этот процесс был налажен правильно, наша речь должна быть построена по нормам. Для этого учителям языка необходимо постараться улучшить нашу речь во время урока и предпринять некоторые действия. Поскольку общение определяет речевой процесс, возникает необходимость использования речевых тегов, чтобы закрепить это в этической норме. С помощью речевых тегов идея не только выражается, но также создается и оформляется. Это национальное и гуманитарное мероприятие. Речевые теги имеют разные функции. Анализ показывает, что общение может влиять на выбор стереотипных форм этикеток. Это понятие может пониматься в широком и узком значениях на разных языковых уровнях.

USE OF SPEECH TAGS IN VARIOUS EMOTIONAL-EXPRESSIVE COMMUNICATION SITUATIONS

SUMMARY

Karimli A.

The process of communication is at the heart of conversation. In order for this process to be established correctly, our speech must be structured according to norms. To do this, language teachers need to try to improve our speech during the lesson and take some actions. Since communication determines the speech process, there is a need to use speech tags to enshrine this in an ethical norm. With speech tags, an idea is not only expressed, but also created and framed. This is a national and humanitarian event. Speech tags have different functions. The analysis shows that communication can influence the choice of stereotypical label shapes. This concept can be understood in broad and narrow meanings at different linguistic levels.

Rəyçi: S.Ə.Hümmətova